

การพัฒนาหลักสูตรเสริมสร้างสมรรถนะการเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งตามแนวคิดการศึกษาเชิงวิพากษ์สำหรับนิสิตวิชาชีพครู

A Development of Curriculum to Enhance Active Citizenship Competencies Based on Critical Pedagogy Concept for Pre-service Teacher

วสันต์ สรรพสุข^{1*}

Wasan Sapphasuk^{1*}

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) พัฒนาหลักสูตรเสริมสร้างสมรรถนะการเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งตามแนวคิดการศึกษาเชิงวิพากษ์สำหรับนิสิตวิชาชีพครู และ 2) ศึกษาประสิทธิผลของหลักสูตรเสริมสร้างสมรรถนะการเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งตามแนวคิดการศึกษาเชิงวิพากษ์สำหรับนิสิตวิชาชีพครู โดยใช้รูปแบบการวิจัยและพัฒนา แบ่งเป็น 2 ระยะ ได้แก่ การพัฒนาหลักสูตร และการประเมินผลการใช้หลักสูตร กลุ่มเป้าหมายในการวิจัยเป็นนิสิตวิชาชีพครูชั้นปีที่ 3 สาขาวิชาการศึกษา แขนงวิชาสังคมศึกษา วิทยาลัยการศึกษา มหาวิทยาลัยพะเยา จำนวน 16 คน ผู้วิจัยเก็บรวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพโดยมีเครื่องมือเก็บรวบรวมข้อมูล ได้แก่ แบบคำถามการสนทนากลุ่มนิตินิเทศ แบบคำถามการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ แบบสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง และแบบบันทึกข้อมูลชนิดไม่มีโครงสร้าง

ผลการวิจัยพบว่า 1) หลักสูตรมีองค์ประกอบ ได้แก่ สภาพปัญหาและความจำเป็นของหลักสูตร หลักการของหลักสูตร จุดมุ่งหมายของหลักสูตร สมรรถนะสำคัญของหลักสูตร โครงสร้างเนื้อหาหลักสูตร แนวทางการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ และแนวทางการวัดและประเมินผล โดยหลักสูตรกำหนดสมรรถนะย่อยของความเข้มแข็งที่เข้มแข็ง ได้แก่ (1) เคารพสิทธิเสรีภาพและความแตกต่าง (2) ความรับผิดชอบต่อสังคม (3) การมีส่วนร่วมอย่างเสมอภาคเท่าเทียม และ (4) มุ่งสร้างความเป็นธรรมในสังคม และ 2) ผลการใช้หลักสูตรได้ช่วยเสริมสร้างนิสิตให้มีสมรรถนะความเข้มแข็งด้านเคารพในสิทธิเสรีภาพและความแตกต่าง และการมีส่วนร่วมอย่างเสมอภาคเท่าเทียมเพิ่มสูงขึ้น แต่ขณะเดียวกันก็ต้องเร่งพัฒนาสมรรถนะด้านความรับผิดชอบต่อสังคม และมุ่งสร้างความเป็นธรรมในสังคมให้แก่ นิสิตวิชาชีพครู

คำสำคัญ: การพัฒนาหลักสูตร การเป็นพลเมืองที่เข้มแข็ง การศึกษาเชิงวิพากษ์

¹ วิทยาลัยการศึกษา มหาวิทยาลัยพะเยา

¹ School of Education, University of Phayao

* ผู้ประพันธ์บรรณกิจ (Corresponding author)

Abstract

This research aimed to 1) develop curriculum to enhance active citizenship competencies based on critical pedagogy for pre-service teacher and 2) study efficiency of curriculum to enhance active citizenship competencies based on critical pedagogy for pre-service teacher. Research and Development (R&D) was used as methodology which was divided into two stages, 1) curriculum development and 2) curriculum evaluation. The target population is 16 third-year pre-service teachers majoring in Social Studies, School of Education, Phayao University. The researcher conducted and analyzed qualitative data. The research instruments are focus group discussion for pre-service teachers, focus group discussion for experts, semi-structured interview and unstructured data collection form.

The research findings are 1) curriculum component consists of introduction and background of curriculum, principles of curriculum, objectives of curriculum, competencies of curriculum, content of curriculum, learning activities, and measurement and evaluation. The curriculum also defines elements of active citizenship competency which are (1) respect to rights, freedom, and diversity (2) social responsibility (3) equity and equality participation and (4) social justice orientation. 2) The curriculum has encouraged the students to perform the competencies in terms of respect to rights, freedom, diversity, equity, and equality. By the way, it is highly important to raise the competencies in social responsibility and social justice orientation for the pre-service teachers.

Keywords: Curriculum development active citizenship critical pedagogy

บทนำ

พลเมืองที่เข้มแข็ง เป็นรูปแบบหนึ่งของการแสดงออกถึงความเป็นพลเมืองที่หลากหลายภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์และความเป็นพหุวัฒนธรรมของโลกในศตวรรษที่ 21 ที่ตระหนักถึงการมีส่วนร่วมในประเด็นทางสังคม เศรษฐกิจ การเมืองอย่างเป็นประชาธิปไตย การทำงานร่วมกับชุมชน และอื่นใดในการพยายามปรับปรุงชีวิตเพื่อพลเมืองทุกคน รวมถึงการมีส่วนร่วมอย่างเต็มที่ในวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนที่เข้าใจถึงหน้าที่ และกระทำการใดๆ ด้วยความรับผิดชอบไม่ว่าจะเป็นการช่วยพัฒนาชุมชนหรือ

สังคม ตระหนักถึงปัญหาสังคมที่เกิดขึ้น เป็นผู้ที่มีความเชื่อและความเข้าใจเรื่องการมีส่วนร่วมในแนวทางประชาธิปไตย เป็นผู้ปฏิรูปสังคมที่พยายามทำความเข้าใจปัญหาของสังคม สาเหตุของปัญหา และพร้อมช่วยเหลือแก้ไข รวมถึงมีความตระหนักในวัฒนธรรมและเคารพในความหลากหลายที่มีอยู่บนโลก ตระหนักว่าการกระทำจากคนหลายๆ คนอาจส่งผลกระทบต่อวงกว้างขึ้นทั่วโลก (National Union of Students (NUS) and GuildHE, 2017; Soares & Lopes, 2020) พลเมืองที่เข้มแข็งจึงเป็นการขยายขอบเขตและท้าทายต่อความเป็นพลเมืองตามแนวจารีตที่

มักอ้างถึงความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยกับชุมชนทางการเมืองอย่างรัฐชาติ ผ่านการกำหนดคตินิติและหน้าที่ รวมถึงความจงรักภักดี เป็นความสัมพันธ์ที่อยู่บนฐานสิทธิและหน้าที่ระหว่างปัจเจกกับรัฐ ทว่ากลับละเลยต่อมิติความหลากหลายและซับซ้อนของผู้คนในสังคม (Yarwood, 2014)

ความท้าทายต่อความเป็นพลเมืองในปัจจุบันส่งผลให้รัฐบาลในหลายประเทศพยายามปรับเปลี่ยนหลักสูตรและแนวทางการจัดการศึกษาเพื่อสร้างความเป็นพลเมืองให้สอดคล้องกับพลวัตของผู้คน สังคม เศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม และการเมืองที่เปลี่ยนไป เช่นเดียวกับประเทศไทย มีความพยายามของรัฐบาลในการปรับหลักสูตรเพื่อส่งเสริมสมรรถนะความพลเมืองที่เข้มแข็ง ดังปรากฏว่ามีการปรับเปลี่ยนหลักสูตรระดับการศึกษาขั้นพื้นฐานเป็นหลักสูตรฐานสมรรถนะ โดยมีสมรรถนะความพลเมืองที่เข้มแข็งเป็นหนึ่งในสมรรถนะหลักของหลักสูตร มีเป้าหมายให้ผู้เรียนปฏิบัติตนอย่างรับผิดชอบในฐานะพลเมืองไทยและพลโลก รู้เคารพสิทธิเสรีภาพของตนเองและผู้อื่น เคารพในกฎกติกาและกฎหมาย มีส่วนร่วมทางสังคมอย่างมีวิจารณญาณ อยู่ร่วมกับผู้อื่นท่ามกลางความหลากหลาย เห็นคุณค่าของศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ มีบทบาทในการตัดสินใจและสร้างการเปลี่ยนแปลงทางสังคมโดยยึดมั่นในความเท่าเทียมเป็นธรรม ค่านิยมประชาธิปไตยและสันติ (กระทรวงศึกษาธิการ, 2564) เช่นเดียวกันระดับอุดมศึกษาได้กำหนดให้สมรรถนะพลเมืองที่เข้มแข็งเป็นส่วนสำคัญในมาตรฐานการผลิตบัณฑิตให้มีความกล้าหาญทางจริยธรรม ยึดมั่นในความถูกต้อง รู้คุณค่าและรักษาความเป็นไทย ร่วมมือร่วมพลังเพื่อสร้างสรรคการพัฒนาและเสริมสร้างสันติสุข อย่างยั่งยืนทั้งในระดับครอบครัว ชุมชน สังคม และประชาคมโลก

(ประกาศกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง มาตรฐานการอุดมศึกษา พ.ศ. 2561, 2561)

ความเปลี่ยนแปลงของหลักสูตรทั้งในระดับการศึกษาขั้นพื้นฐานและระดับ อุดมศึกษาข้างต้น ส่งผลกระทบโดยตรงต่อสถาบันการผลิตครูในการเตรียมนิสิตวิชาชีพอครู (Pre-service Teacher) ให้มีความรู้ ความเข้าใจ รวมถึงมีสมรรถนะความเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งให้พร้อมก่อนที่จะออกไปเป็นครูประจำการ (In-service Teacher) เพื่อทำหน้าที่เตรียมพลเมืองรุ่นใหม่ให้มีสมรรถนะพลเมืองที่เข้มแข็ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งนิสิตวิชาชีพอครู แขนงวิชาสังคมศึกษา ซึ่งถือได้ว่ามีบทบาทหน้าที่โดยตรงในการจัดการศึกษาเพื่อเสริมสร้างสมรรถนะความเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งให้แก่เยาวชนรุ่นใหม่ ทว่าจากการทบทวนหลักสูตรและการจัดการศึกษาตามหลักสูตรการศึกษาบัณฑิต สาขาวิชาการศึกษา วิทยาลัยการศึกษาศึกษาและพัฒนาสังคม คณะรัฐศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยพะเยา พบว่า มีรายวิชาและเนื้อหาวิชาที่เกี่ยวข้องกับเตรียมนิสิตให้มีสมรรถนะความเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งค่อนข้างน้อยและถูกจำกัดขอบเขตเนื้อหาความเป็นพลเมืองในระดับปัจเจกเน้นกิจกรรมอาสาสมัครหรือเสียสละ ทว่ากลับละเลยต่อการวิพากษ์หรือปฏิบัติการที่ทำให้เห็นถึงความเหลื่อมล้ำ ความอยุติธรรม หรือปัญหาเชิงโครงสร้างในระบบการศึกษา เศรษฐกิจ ชุมชน และสังคม ซึ่ง Westheimer & Kahne (2004) ชี้ให้เห็นข้อจำกัดของการสร้างความเป็นพลเมืองที่เน้นมีความรับผิดชอบส่วนตัว การอาสาสมัคร ความเมตตากรุณา และความซื่อสัตย์ ที่ละเลยและขาดการวิเคราะห์วิพากษ์ต่อปัญหาสังคม ปัญหาทางการเมือง และปัญหาเชิงนโยบาย มักมีแนวโน้มถูกหยิบใช้จากรัฐบาลเผด็จการหรือรัฐบาล

ที่สนับสนุนแนวคิดอนุรักษนิยมใช้สร้างความชอบธรรมในการกดขี่ ผลิตซ้ำความไม่เสมอภาคและความอยุติธรรมในสังคม ซึ่งขัดกับเป้าหมายของการสร้างความเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งในสังคมประชาธิปไตย

จากที่กล่าวมาข้างต้นชี้ให้เห็นถึงความจำเป็นในการพัฒนาหลักสูตรเสริมสร้างสมรรถนะการเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งเพื่อเตรียมนิสิตวิชาชีพครู แขนงวิชาสังคมศึกษา ให้มีสมรรถนะความเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งที่กระตือรือร้นต่อการมีส่วนร่วมกับชุมชนในฐานะสมาชิกของชุมชนบนพื้นฐานสิทธิ เสรีภาพ และความรับผิดชอบต่อหน้าที่ เคารพในความแตกต่างหลากหลาย มีความคิดเชิงวิพากษ์ในการเปลี่ยนแปลงสังคม ทำทลายต่อความไม่เสมอภาคทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมบนพื้นฐานของค่านิยมประชาธิปไตย (Westheimer and Kahne, 2004; NUS & Guild HE, 2017; กระทรวงศึกษาธิการ, 2564; การสนทนากลุ่มนิสิต, 2565) การพัฒนาหลักสูตรในครั้งนี้ผู้วิจัยเลือกใช้กระบวนการพัฒนาหลักสูตรหลังสมัยใหม่ให้ความสำคัญกับผู้เรียนเป็นศูนย์กลางโดยมิได้ยึดถือผลลัพธ์ที่จะเกิดขึ้นเป็นสำคัญ ให้ความสำคัญกับผู้เรียนในทุกกระบวนการของหลักสูตร ขณะเดียวกันความรู้ในหลักสูตรก็มีใช้ความรู้ที่ตายตัวหรือเป็นความจริงแท้ แต่เป็นความรู้ที่เชื่อมโยงสัมพันธ์กับบริบท สังคม วัฒนธรรม ฐานะทางเศรษฐกิจของผู้เรียน (Hunkins & Ornstein, 2016) ผู้วิจัยประยุกต์ใช้แนวคิดการบูรณาการประเด็นเป็นฐานของ John Dirkx & Suzanne Prengé (1997) ร่วมกับการพัฒนาหลักสูตรแบบมีส่วนร่วม (Participatory Curriculum Development) ของ Peter Taylor (2003) เป็นแนวทางในการพัฒนาหลักสูตร ขณะเดียวกันก็ใช้แนวทางการ

ศึกษาเชิงวิพากษ์ของ Paulo Freire (1970) และ Peter McLaren (1998) เป็นฐานคิดในการกำหนดเนื้อหา ออกแบบกิจกรรมการเรียนการสอน รวมถึงการจัดวางความสัมพันธ์ระหว่างผู้สอนและผู้เรียน โดยให้ความสำคัญกับประสบการณ์และภูมิหลังทางวัฒนธรรมของผู้เรียนในการกำหนดประเด็นปัญหาในการออกแบบหลักสูตร รวมถึงการจัดการเรียนการสอนที่ให้ความสำคัญต่อผู้เรียนในฐานะที่เป็นองค์ประธานของการกระทำ ผ่านกระบวนการสานเสวนา และปฏิบัติการเพื่อสร้างพลังอำนาจแก่เรียนในการปลดปล่อยตนเอง ออกจากการกดขี่และความกลัวภายในของแต่ละบุคคล

ฉะนั้น การวิจัยในครั้งนี้ผู้วิจัยจึงมุ่งพัฒนาหลักสูตรเสริมสร้างสมรรถนะการเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งตามแนวคิดการศึกษาเชิงวิพากษ์สำหรับนิสิตวิชาชีพครู สาขาวิชาการศึกษา แขนงวิชาสังคมศึกษา วิทยาลัยการศึกษา มหาวิทยาลัยพะเยา เพื่อเตรียมนิสิตวิชาชีพครูให้มีความรู้ ทักษะ เจตคติ และประสบการณ์ต่อการเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งบนฐานคิดเชิงวิพากษ์ในฐานะที่เป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลง ทั้งนี้งานวิจัยชิ้นนี้ได้รับการรับรองจริยธรรมวิจัยในมนุษย์ มหาวิทยาลัยพะเยา เลขที่ UP-HEC 2.2/115/64

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อพัฒนาหลักสูตรเสริมสร้างสมรรถนะการเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งตามแนวคิดการศึกษาเชิงวิพากษ์สำหรับนิสิตวิชาชีพครู
2. เพื่อศึกษาประสิทธิผลของหลักสูตรเสริมสร้างสมรรถนะการเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งตามแนวคิดการศึกษาเชิงวิพากษ์สำหรับนิสิตวิชาชีพครู

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ผู้วิจัยใช้รูปแบบการวิจัยและพัฒนา (Research and Development) โดยเก็บรวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ และตรวจสอบความน่าเชื่อถือของข้อมูลโดยใช้การตรวจสอบแบบสามเส้าด้านวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล ทั้งนี้ผู้วิจัยแบ่งการดำเนินการวิจัยเป็น 2 ระยะ ได้แก่

ระยะที่ 1 การพัฒนาหลักสูตร การศึกษา ในระยะนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อพัฒนาหลักสูตรเสริมสร้างสมรรถนะการเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งตามแนวคิดการศึกษาเชิงวิพากษ์สำหรับนิสิตวิชาชีพครู โดยผู้วิจัยพัฒนาหลักสูตรแบบมีส่วนร่วมตามข้อเสนอของ Taylor (2003) จึงให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของผู้เรียนในทุกกระบวนการของการพัฒนาหลักสูตร (Hunkins and Ornstein, 2016) แบ่งเป็น 2 ขั้นตอนย่อย ได้แก่

1.1 การศึกษาข้อมูลพื้นฐาน

การศึกษาในส่วนนี้ผู้วิจัยทำการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องเพื่อสังเคราะห์องค์ประกอบของหลักสูตร สมรรถนะการเป็นพลเมืองที่เข้มแข็ง และการจัดการศึกษาตามแนวคิดการศึกษาเชิงวิพากษ์ และศึกษาความต้องการจำเป็นของนิสิตวิชาชีพครู สาขาวิชาการศึกษา แขนงวิชาสังคมศึกษา วิทยาลัยการศึกษา มหาวิทยาลัยพะเยา ที่เกี่ยวข้องกับสมรรถนะการเป็นพลเมืองที่เข้มแข็ง โดยใช้การสนทนากลุ่ม โดยผู้วิจัยเป็นผู้ดำเนินการสนทนาตามประเด็นคำถามการสนทนาให้ผู้เข้าร่วมตอบ ทั้งนี้ความเห็นของผู้ให้ข้อมูลในกลุ่มอาจไม่เห็นด้วยกับสมาชิกอื่น ไม่จำเป็นต้องมีความเห็นหรือคำตอบที่เป็นเอกฉันท์ แต่เป็นคำตอบในมุมมองของสมาชิกแต่ละคนในบริบทสังคมที่แท้จริง

(ชาย โปธิลิตา, 2559)

กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการสนทนากลุ่มเป็นนิสิตวิชาชีพครู แขนงวิชาสังคมศึกษา วิทยาลัยการศึกษา มหาวิทยาลัยพะเยา จำนวน 5 คน ที่ได้มาโดยการเลือกแบบเจาะจง จากนิสิตหลักสูตรคุณานการศึกษาระดับบัณฑิต สาขาวิชาการศึกษา และหลักสูตรศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนาศาสตร์ รหัส 62 ชั้นปีที่ 3 จำนวนรวมทั้งสิ้น 16 คน

เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลคือ แบบคำถามการสนทนากลุ่มสำหรับศึกษาความต้องการจำเป็นของนิสิตวิชาชีพครู มีผลการประเมินความถูกต้องเหมาะสมโดยผู้เชี่ยวชาญจำนวน 3 ท่าน อยู่ในระดับมากที่สุด ($\bar{X}=4.24$, $S.D.=0.56$)

1.2 ยกร่างหลักสูตรและตรวจสอบคุณภาพของหลักสูตร

การศึกษาในส่วนนี้ผู้วิจัยดำเนินการพัฒนาหลักสูตรเสริมสร้างสมรรถนะการเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งตามแนวคิดการศึกษาเชิงวิพากษ์สำหรับนิสิตวิชาชีพครู โดยใช้ข้อมูลจากการสังเคราะห์วรรณกรรมที่เกี่ยวข้องและการศึกษาความต้องการของนิสิตวิชาชีพครู สาขาวิชาการศึกษา แขนงวิชาสังคมศึกษา โดยใช้แนวคิดหลักสูตรและการพัฒนาหลักสูตรหลังสมัยใหม่ (Dirkx and Prengel, 1997; Taylor, 2003) ผสานกับแนวคิดการศึกษาเชิงวิพากษ์ (McLaren, 1998; เปาโล เฟอร์รี, 2560) เป็นพื้นฐานในการยกร่างหลักสูตร จากนั้นจึงตรวจสอบความถูกต้องเหมาะสมของหลักสูตรโดยใช้การสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ จำนวน 5 คน และปรับปรุงตามข้อเสนอ จากนั้นจึงนำหลักสูตรที่ผ่านการปรับปรุงมาทดลองจัดการเรียนการสอนกับนิสิตกลุ่มเดิมจำนวน 5 คน ในกิจกรรมที่ 1 เรียนรู้เพื่อปลด

ปล่อย จำนวน 2 ชั่วโมง ซึ่งผู้วิจัยเป็นผู้สอนด้วยตนเองในรูปแบบออนไลน์ผ่านโปรแกรม Microsoft Teams และสนทนากลุ่มนิสิตเพื่อรับฟังข้อเสนอแนะของนิสิตที่ได้ทดลองเรียนตามหลักสูตรและนำข้อเสนอที่ได้มาเป็นแนวทางปรับปรุงแก้ไขหลักสูตร

กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการสนทนากลุ่ม คือ

1. กลุ่มผู้เชี่ยวชาญสำหรับการตรวจสอบความถูกต้องเหมาะสมของหลักสูตร จำนวน 5 ท่าน ได้มาโดยการเลือกแบบเจาะจง ได้แก่ 1) ผู้เชี่ยวชาญด้านหลักสูตรและการสอน จำนวน 2 ท่าน 2) ผู้เชี่ยวชาญด้านพลเมืองที่เข้มแข็ง จำนวน 1 ท่าน 3) ผู้เชี่ยวชาญด้านการศึกษาเชิงวิพากษ์ 1 ท่าน และ 4) ผู้เชี่ยวชาญด้านการวัดและประเมินผล 1 ท่าน และ 2. นิสิตวิชาชีพรู สาขาวิชา สังคมศึกษา วิทยาลัยการศึกษา มหาวิทยาลัยพะเยา จำนวน 5 คน ซึ่งเป็นนิสิตกลุ่มเดิมที่ได้เข้าร่วมทดลองเรียนตามหลักสูตรในชั้นตอน 1.1) การศึกษาข้อมูลพื้นฐาน

เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล ได้แก่ 1. แบบคำถามการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ สำหรับตรวจสอบความถูกต้องเหมาะสมของหลักสูตร มีผลการประเมินความถูกต้องเหมาะสมโดยผู้เชี่ยวชาญ จำนวน 3 ท่าน อยู่ในระดับมาก ($\bar{X}=4.23$, $S.D.=0.31$) และ 2. แบบคำถามการสนทนากลุ่มนิสิตสำหรับรับฟังข้อเสนอแนะของนิสิตที่ได้ทดลองเรียนตามหลักสูตร มีผลการประเมินความถูกต้องเหมาะสมโดยผู้เชี่ยวชาญ จำนวน 3 ท่าน อยู่ในระดับมาก ($\bar{X}=4.07$, $S.D.=0.13$)

ระยะที่ 2 การประเมินผลการใช้หลักสูตรการศึกษาในระยะนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาประสิทธิผลของหลักสูตรเสริมสร้างสมรรถนะการเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งตามแนวคิดการศึกษาเชิง

วิพากษ์สำหรับนิสิตวิชาชีพรู โดยแบ่งเป็น 2 ขั้นตอนย่อย ได้แก่

2.1 การนำหลักสูตรไปใช้

การศึกษาในส่วนนี้เป็นการนำหลักสูตรเสริมสร้างสมรรถนะการเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งตามแนวคิดการศึกษาเชิงวิพากษ์สำหรับนิสิตวิชาชีพรู ที่พัฒนาและผ่านการตรวจสอบคุณภาพของหลักสูตรแล้ว ไปใช้จัดกิจกรรมการเรียนรู้ส่วนหนึ่งในรายวิชา 191445 พลเมืองกับการพัฒนา จำนวนหน่วยกิต 3(2-2-5) ภาคเรียนที่ 2 ปีการศึกษา 2564 ซึ่งผู้วิจัยเป็นผู้สอนร่วม จำนวน 16 ชั่วโมง ทั้งนี้เนื่องจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของเชื้อไวรัสโคโรนา (COVID-19) ในพื้นที่จังหวัดพะเยา ผู้วิจัยจึงใช้การจัดกิจกรรมการเรียนรู้ตามหลักสูตรในรูปแบบออนไลน์ผ่านโปรแกรม Microsoft Teams

กลุ่มเป้าหมายของการนำหลักสูตรไปใช้ คือ นิสิตวิชาชีพรู สาขาการศึกษา วิทยาลัยสังคมศึกษา วิทยาลัยการศึกษา มหาวิทยาลัยพะเยา ที่ลงทะเบียนเรียนวิชา 191445 พลเมืองกับการพัฒนา ภาคเรียนที่ 2 ปีการศึกษา 2564 ที่ จำนวน 16 คน ซึ่งนิสิตในจำนวนนี้มีนิสิตกลุ่มตัวอย่างจำนวน 5 คน ที่มีส่วนร่วมในการให้ข้อมูลและทดลองเรียนตามหลักสูตรในระยะที่ 1 การพัฒนาหลักสูตร

เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล คือ แบบบันทึกข้อมูลชนิดไม่มีโครงสร้าง โดยผู้วิจัยทำการสังเกตแบบมีส่วนร่วมและจดบันทึกข้อมูลในภาคสนามให้ใกล้เคียงกับความเป็นไปของปรากฏการณ์ในระหว่างการจัดการเรียนการสอนตามหลักสูตร รวมถึงบริบทที่เกี่ยวข้องให้มากที่สุด จากนั้นจึงนำข้อมูลดังกล่าวมาอ่านอย่างละเอียดอีกครั้งเพื่อพิจารณาเนื้อหาและบันทึกลงในแบบบันทึกข้อมูลชนิดไม่มีโครงสร้าง (ชายโพธิสิตา, 2559)

2.2 ประเมินผลการใช้หลักสูตร

การศึกษาในส่วนนี้เป็นการศึกษาประสิทธิผลของหลักสูตรเสริมสร้างสมรรถนะการเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งตามแนวคิดการศึกษาเชิงวิพากษ์สำหรับนิสิตวิชาชีพครู โดยผู้วิจัยมุ่งศึกษาความเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับสมรรถนะการเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งของนิสิต รวมถึงมุมมองของนิสิตที่มีต่อหลักสูตรภายหลังการเข้าร่วมกิจกรรมการเรียนรู้ตามหลักสูตร ผ่านการสนทนากลุ่มย่อยนิสิตจำนวน 4 กลุ่ม เพื่อทำความเข้าใจมุมมองในภาพกว้างจากนั้นจึงเก็บข้อมูลเชิงลึกในประเด็นที่เป็นข้อมูลสำคัญและมีข้อจำกัดในการให้ข้อมูลในการสนทนากลุ่มผ่านการสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้างอีกครั้ง

กลุ่มเป้าหมายที่ใช้ในการสนทนากลุ่มย่อย คือ นิสิตวิชาชีพครู สาขาวิชาการศึกษาระดับปริญญาตรี วิทยาลัยการศึกษามหาวิทยาลัยพะเยา ที่เข้าร่วมทำกิจกรรมการเรียนรู้ตามหลักสูตรครบทุกกิจกรรมการเรียนรู้ จำนวน 16 คน

กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้าง คือ นิสิตวิชาชีพครู สาขาวิชาการศึกษาระดับปริญญาตรี วิทยาลัยการศึกษามหาวิทยาลัยพะเยา ที่เข้าร่วมการสนทนากลุ่มย่อยเพื่อประเมินประสิทธิผลของหลักสูตรข้างต้นจำนวน 5 คน ซึ่งได้มาโดยการเลือกแบบเจาะจง

เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล ได้แก่ 1. แบบคำถามการสนทนากลุ่มนิสิตสำหรับประเมินประสิทธิผลของหลักสูตร มีผลการประเมินความถูกต้องเหมาะสมโดยผู้เชี่ยวชาญ จำนวน 3 ท่าน อยู่ในระดับมาก ($\bar{X}=4.14$, $S.D.=0.65$) และ 2. แบบสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้างสำหรับนิสิต มีผลการประเมินความถูกต้องเหมาะสมโดยผู้เชี่ยวชาญ จำนวน 3 ท่าน อยู่ในระดับมากที่สุด ($\bar{X}=4.36$, $S.D.=0.14$)

ผลการวิจัย

1. ผลการพัฒนาหลักสูตรเสริมสร้างสมรรถนะการเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งตามแนวคิดการศึกษาเชิงวิพากษ์สำหรับนิสิตวิชาชีพครู

หลักสูตรเสริมสร้างสมรรถนะการเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งตามแนวคิดการศึกษาเชิงวิพากษ์สำหรับนิสิตวิชาชีพครู พัฒนาขึ้นตามกระบวนการพัฒนาหลักสูตรหลังสมัยใหม่โดยให้ความสำคัญกับผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง และเป็นส่วนสำคัญในทุกกระบวนการของการพัฒนาหลักสูตร ขณะเดียวกันก็ตระหนักต่อความรู้ที่เชื่อมโยงสัมพันธ์กับบริบทสังคม วัฒนธรรม ฐานะทางเศรษฐกิจของผู้เรียนและชุมชน (Hunkins and Ornstein, 2016) โดยสังเคราะห์ขั้นตอนการพัฒนาหลักสูตรแนวคิดการบูรณาการประเด็นเป็นฐานของ Dirkx and Prengel (1997) ร่วมกับการพัฒนาหลักสูตรแบบมีส่วนร่วมของ Taylor (2003) การพัฒนาหลักสูตรในครั้งนี้จึงให้ความสำคัญกับผู้เรียนในการกำหนดองค์ประกอบต่างๆ ของหลักสูตรผ่านกระบวนการสนทนากลุ่มนิสิตร่วมกับการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง การทดลองใช้หลักสูตรและวิพากษ์หลักสูตรของนิสิต รวมถึงการวิพากษ์หลักสูตรโดยการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ จึงได้หลักสูตรที่มีประกอบด้วย 2 ส่วน ได้แก่

ส่วนที่ 1 หลักสูตรเสริมสร้างสมรรถนะการเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งตามแนวคิดการศึกษาเชิงวิพากษ์ มีองค์ประกอบ ได้แก่ 1) สภาพปัญหาและความจำเป็นของหลักสูตร 2) หลักการของหลักสูตร 3) จุดมุ่งหมายของหลักสูตร 4) สมรรถนะสำคัญของหลักสูตร 5) โครงสร้างเนื้อหาหลักสูตร 6) แนวทางการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ และ 7) แนวทางการวัดและประเมินผล ทั้งนี้ในส่วนของสมรรถนะความเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งตามหลักสูตรได้กำหนดสมรรถนะย่อยที่สำคัญ

ได้แก่ (1) เคารพสิทธิเสรีภาพและความแตกต่าง
 นิติรัฐ เคารพ และตระหนักในสิทธิเสรีภาพของ
 ตนเองและของผู้อื่น ช่วยเหลือ ให้เกียรติ และ
 เข้าอกเข้าใจผู้อื่นบนพื้นฐานของการพึ่งพาอาศัย
 กัน โดยปราศจากอคติ ไม่เลือกปฏิบัติ เพื่อการอยู่
 ร่วมกันอย่างสันติ (2) ความรับผิดชอบต่อสังคม
 นิติรัฐรับผิดชอบต่อบทบาทหน้าที่ เคารพต่อกฎ
 กติกาของส่วนรวม ชุมชน และสังคม ตระหนักต่อ
 การมีส่วนร่วมในสังคม อาสาที่จะทำงานช่วยเหลือ
 กิจกรรมสาธารณะ (3) การมีส่วนร่วมอย่างเสมอ
 ภาคเท่าเทียม นิติรัฐมีส่วนร่วมในฐานะสมาชิกของ
 กลุ่มที่กระตือรือร้น มุ่งมั่นตั้งใจ เข้าใจและใส่ใจ
 บนพื้นฐานของความเสมอภาค ยุติธรรม และเท่า
 เทียม และ (4) มุ่งสร้างความเป็นธรรมในสังคม
 นิติรัฐมีความคิดเชิงวิพากษ์ต่อโครงสร้างอำนาจทาง
 สังคม เศรษฐกิจ และการเมือง สืบค้น วิเคราะห์
 และนำเสนอประเด็นที่ไม่เป็นธรรมในสังคม
 ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม รวมถึงการวาง
 กลยุทธ์ในการท้าทายและสร้างความเปลี่ยนแปลง
 ต่อความอยุติธรรมในสังคม

ส่วนที่ 2 กิจกรรมการเรียนรู้ ประกอบด้วย
 5 กิจกรรมหลัก ได้แก่ 1) เรียนรู้เพื่อปลดปล่อย
 สาระสำคัญคือ ทบทวนและท้าทายนิยามของ
 ความเป็นพลเมืองบนพื้นฐานประสบการณ์และ
 การรับรู้ต่อความเป็นพลเมือง/ความเป็นไทย
 ในมิติเชิงพื้นที่ ประวัติศาสตร์ การเมือง และ
 ภูมิหลังทางวัฒนธรรม สะท้อนและทบทวน
 บทบาทหน้าที่ของครูในการสร้างความเป็น
 พลเมืองในสังคมไทย จำนวน 2 ชั่วโมง 2) การ
 เสริมสร้างพลังอำนาจ สาระสำคัญคือ สร้าง
 นิยามและประสบการณ์ใหม่ต่อการเป็นพลเมืองที่
 เข้มแข็งบนพื้นฐานของการเป็นสมาชิกร่วมของ
 ชุมชนที่มีความรับผิดชอบต่อหน้าที่ เคารพใน
 ความแตกต่างหลากหลาย ความยุติธรรม ท้าทาย

ต่อความไม่เสมอภาคทางสังคม เศรษฐกิจ และ
 การเมืองบนพื้นฐานของสังคมประชาธิปไตย และ
 ร่วมกันจัดวางบทบาทหน้าที่ของครูใหม่ในฐานะ
 ผู้ร่วมสร้างพลเมืองที่เข้มแข็งในสังคมไทยร่วมสมัย
 จำนวน 2 ชั่วโมง 3) ออกแบบการเรียนรู้สู่การ
 เปลี่ยนแปลง สาระสำคัญคือ วิเคราะห์บริบท สภาพ
 และปัญหาของชุมชน สังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ
 และการเมืองในปัจจุบัน วิเคราะห์บริบทของ
 ผู้เรียน และวิเคราะห์หลักสูตรแกนกลางการศึกษา
 ชั้นพื้นฐานที่สอดคล้อง และใช้ผลการวิเคราะห์
 เป็นพื้นฐานในการออกแบบการจัดการเรียนรู้
 ที่ช่วยเสริมสร้างสมรรถนะความเป็นพลเมืองที่
 เข้มแข็ง จำนวน 4 ชั่วโมง 4) สร้างการเปลี่ยนแปลง
 สาระสำคัญคือ ฝึกปฏิบัติการจัดการเรียนรู้แบบ
 จุลภาคที่ช่วยเสริมสร้างสมรรถนะความเป็น
 พลเมืองที่เข้มแข็ง ร่วมกันสะท้อนคิด วิพากษ์
 และให้ข้อเสนอแนะอย่างสร้างสรรค์และเป็น
 กัลยาณมิตรในฐานะผู้ออกแบบ ผู้จัดกิจกรรม
 การเรียนรู้ และผู้ร่วมเรียนรู้ จำนวน 6 ชั่วโมง
 และ 5) สะท้อนย้อนคิด สาระสำคัญคือ สะท้อน
 คิดและวิพากษ์ต่อสมรรถนะการเป็นพลเมืองที่
 เข้มแข็ง บทบาทหน้าที่ของครูในการสร้างความเป็น
 พลเมืองที่เข้มแข็ง และกิจกรรมการจัดการ
 เรียนรู้ที่ส่งเสริมสมรรถนะการเป็นพลเมืองที่
 เข้มแข็ง จำนวน 2 ชั่วโมง รวมทั้งหมด 16 ชั่วโมง

นอกจากนี้ หลักสูตรนี้ยังเป็นหลักสูตร
 ที่มีความยืดหยุ่นในการกำหนดประเด็น
 สำหรับการสาธิตเสวนา ปฏิบัติการ และการจัด
 กิจกรรมการเรียนรู้บนพื้นฐานความสนใจและ
 ประสบการณ์ของผู้เรียน และมีความยืดหยุ่น
 ในการวัดและประเมินผลโดยใช้รูปแบบการ
 ประเมินผลตามสภาพจริงเน้นการมีส่วนร่วม
 ของนิสิตในการประเมินผล รวมถึงใช้วิธีการและ
 เครื่องมือที่หลากหลายในการประเมินผล ได้แก่

1) การสังเกตการณ์ 2) การสัมภาษณ์ 3) การสนทนากลุ่ม และ 4) ผลการปฏิบัติงานของนิสิต เพื่อทำความเข้าใจต่อสมรรถนะของผู้เรียนที่แสดงออกผ่านการปฏิบัติในสภาพจริงในฐานะที่ผู้เรียนเป็นองค์ประธาน (Subjectification) ของการเรียนรู้ภายใต้สถานการณ์ที่หลากหลายและมีส่วนในการประเมินความรู้ ทักษะ เจตคติ และสมรรถนะของตนเองในระหว่างการเรียนรู้ในฐานะผู้สร้างการเปลี่ยนแปลง (การสนทนากลุ่มนิสิต, 2565; การสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ, 2565)

2. ผลการศึกษาประสิทธิผลของหลักสูตรเสริมสร้างสมรรถนะการเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งตามแนวคิดการศึกษาเชิงวิพากษ์สำหรับนิสิตวิชาชีพครู

หลักสูตรเสริมสร้างสมรรถนะการเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งตามแนวคิดการศึกษาเชิงวิพากษ์ จำนวน 16 ชั่วโมง นำไปใช้ในการจัดการเรียนรู้นับกับนิสิตวิชาชีพครู สาขาวิชาการศึกษา แขนงวิชาสังคมศึกษา วิทยาลัยการศึกษา มหาวิทยาลัยพะเยา จำนวน 16 คน ประกอบด้วย 5 กิจกรรมหลัก ได้แก่ 1) เรียนรู้เพื่อปลดปล่อย 2) การเสริมสร้างพลังอำนาจ 3) ออกแบบการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง 4) สร้างการเปลี่ยนแปลง และ 5) สะท้อนย้อนคิด โดยกระบวนการจัดการเรียนรู้นี้ดำเนินการไปภายใต้แนวคิดการศึกษาเชิงวิพากษ์ของ Freire (1970) และ McLaren (1998) ทว่าเนื่องจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโรคติดเชื้อโควิด 19 ทำให้ผู้วิจัยจำเป็นต้องจัดการเรียนการสอนในรูปแบบออนไลน์โดยใช้โปรแกรม Microsoft Teams

การศึกษาประสิทธิผลของหลักสูตรจากการเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพระหว่างการนำหลักสูตรไปใช้และภายหลังการใช้หลักสูตร และนำข้อมูลมาสังเคราะห์ พบว่า นิสิตมีสมรรถนะย่อยที่ 1

เคารพสิทธิเสรีภาพและความแตกต่างเพิ่มขึ้นค่อนข้างมาก ดังที่นิสิตส่วนใหญ่กล่าวว่ไปในทิศทางเดียวกันความว่า “...หลักสูตรได้ช่วยให้มีมุมมองใหม่ที่กว้างมากขึ้น เปิดกว้างทางความคิดในการตั้งคำถามหรือการวิพากษ์ต่อประเด็นใหม่ๆ ทำให้มีโอกาสในวิเคราะห์และการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างกัน ทุกคนมีจุดยืน มีประสบการณ์ที่ต่างกัน การมีส่วนร่วมทำให้กล้าที่จะแสดงความคิดเห็นที่แตกต่างและยอมรับฟังความเห็นของเพื่อนที่แตกต่างกัน...” (การสนทนากลุ่มนิสิตย่อย, 2565) สอดคล้องกับการสัมภาษณ์เชิงลึกนิสิตพบว่า “...การรับฟังความคิดเห็นหรือประสบการณ์ของผู้อื่นอย่างตั้งใจและเคารพต่อความเห็นแม้ว่าความเห็นนั้นอาจจะไม่สามารถแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นได้ แต่การรับฟังและการแสดงความคิดเห็นก็ช่วยให้มีมุมมองใหม่ที่กว้างขวางขึ้น และช่วยให้เราสามารถทำงานร่วมกับผู้อื่นได้...” (การสัมภาษณ์นิสิต, 2565) นอกจากนี้สมรรถนะที่เกิดขึ้นในขณะเดียวกับการเคารพสิทธิเสรีภาพและความแตกต่างคือ สมรรถนะย่อยที่ 3 การมีส่วนร่วมอย่างเสมอภาคเท่าเทียม ซึ่งเป็นสมรรถนะที่เกิดขึ้นภายใต้การจัดกิจกรรมกลุ่มที่ให้ความสำคัญกับการพูดคุยแลกเปลี่ยนทำให้นิสิตทุกคนมีโอกาสในการมีส่วนร่วมด้วยเพื่อนสมาชิกในการทำงานร่วมกันแม้ว่าจะการเรียนแบบออนไลน์ ดังที่นิสิตกล่าวว่า “...กระบวนการของหลักสูตรทำให้เราได้มีโอกาสสร้างปฏิสัมพันธ์ ได้รู้จัก และแลกเปลี่ยนประสบการณ์กันมากขึ้น เพราะเพื่อนบางคนก็แทบจะไม่ได้คุยหรือแลกเปลี่ยนกันเลย เป็นพื้นที่ให้เราได้ถกเถียงและแลกเปลี่ยนกันถึงปัญหาและสถานการณ์ที่เราเคยประสบมา...” (การสนทนากลุ่มย่อย, 2565) เช่นเดียวกับนิสิตอีกกลุ่มกล่าวว่า “...หลักสูตรเน้นให้พวกเรามีส่วนร่วมหลักสูตรได้เปิดโอกาสให้นิสิตได้มีส่วนร่วมตั้งแต่กระบวนการพัฒนาหลักสูตร กระบวนการจัดการ

เรียนรู้ และการวัดและประเมินผล ทุกคนทั้งนิสิตและอาจารย์มีความเท่าเทียมกันในการแสดงความเห็นและรับฟังซึ่งกันและกัน...” (การสนทนากลุ่มย่อย, 2565) สะท้อนให้เห็นว่าสมรรถนะที่เกิดขึ้นกับนิสิตมิได้มีลักษณะแยกส่วนแต่มีลักษณะเป็นองค์รวมหนุนเสริมระหว่างกัน

แต่ในขณะเดียวกันกระบวนการจัดการเรียนรู้บนฐานแนวคิดการศึกษาเชิงวิพากษ์ที่ให้ความสำคัญต่อการถกเถียงแลกเปลี่ยนและตั้งคำถามต่อปรากฏการณ์ทางสังคมและปรากฏการณ์ในระบบการศึกษาซึ่งเป็นส่วนสำคัญในการวิเคราะห์และสร้างปฏิบัติการเกี่ยวข้องกับความไม่เป็นธรรมในสังคม อาทิ เพศสภาพ อคติทางชาติพันธุ์ ความหลากหลายทางวัฒนธรรม (การสังเกตการณ์, 2565) ซึ่งเป็นส่วนสำคัญในการเสริมสร้างสมรรถนะย่อยที่ 4 มุ่งสร้างความเป็นธรรมในสังคม ดังปรากฏให้เห็นการออกแบบแผนการจัดการกิจกรรมของนิสิตเพื่อสร้างความตระหนักและเคารพต่อความหลากหลายของเพศสภาพของนักเรียนในห้องเรียน (การสังเกตการณ์, 2565) สอดคล้องกับการสนทนากลุ่มย่อยนิสิต พบว่า “...มีความตระหนักและสนใจปัญหาทางสังคมมากขึ้น มองเห็นความไม่เท่าเทียมความไม่ยุติธรรมในสังคม และมองเห็นปัญหาในเชิงโครงสร้างมากขึ้น เราต้องมองรอบด้านวิเคราะห์ไปไกลกว่าที่มองเห็น ซึ่งสิ่งที่เห็นอาจจะมึเบื้องหลังมากกว่านั้น...” (การสนทนากลุ่มย่อย, 2565) แต่กระนั้นสมรรถนะดังกล่าวก็ยังคงเป็นสมรรถนะที่ควรเร่งพัฒนาให้แก่นิสิต เนื่องจากการสังเกตการณ์การปฏิบัติการกิจกรรมของนิสิตพบว่า นิสิตบางส่วนยังไม่สามารถวิเคราะห์ปัญหาเชิงโครงสร้าง นโยบาย และความไม่เท่าเทียมในสังคม ดังปรากฏให้เห็นจากการออกแบบกิจกรรมยังมุ่งเน้นนำเสนอวัฒนธรรมในรูปแบบอาหาร

เครื่องแต่งกาย และการแสดงศิลปวัฒนธรรมของแต่ละภูมิภาคและชาติพันธุ์ ยังไม่มีการวิพากษ์ถึงปัญหาในเชิงโครงสร้างที่เกิดขึ้นภายใต้ความหลากหลายทางวัฒนธรรมดังกล่าว (การสังเกตการณ์, 2565) เช่นเดียวกับสมรรถนะย่อยที่ 2 ความรับผิดชอบต่อสังคม เป็นสมรรถนะที่หลักสูตรต้องเร่งเสริมสร้างให้เกิดกับนิสิตดังที่นิสิตกล่าวว่า “...อยากให้มีการส่งเสริมเรื่องความซื่อสัตย์ คุณธรรมจริยธรรม ในการทำกิจกรรมร่วมกัน รวมถึงการแสดงบทบาทหน้าที่ที่เหมาะสมในการทำกิจกรรมร่วมกันชุมชน...” (การสัมภาษณ์, 2565)

นอกจากสมรรถนะความเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งของนิสิตที่มีเพิ่มมากขึ้นแล้ว ทักษะสำคัญประการหนึ่งที่เป็นทักษะพื้นฐานที่สำคัญของการเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งคือการคิดเชิงวิพากษ์ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญในการทำทนายและเปลี่ยนแปลงสังคม มองเห็นความไม่เสมอภาคทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมเพิ่มมากยิ่งขึ้น ดังปรากฏจากการสนทนากลุ่มนิสิตชี้ไปในทิศทางเดียวกัน ความว่า “...กิจกรรมในหลักสูตรช่วยพัฒนาให้รู้จักการวิพากษ์และตั้งคำถาม โดยเฉพาะการสอนวิชาพลเมืองต้องทำให้นักเรียนของเรารู้จักการวิเคราะห์ความเป็นพลเมืองในมิติที่หลากหลาย และที่สำคัญตัวครูผู้สอนเองก็ต้องมีความคิดเชิงวิพากษ์ไม่จำเป็นต้องสอนพลเมืองตามหนังสือที่อาจล้าสมัยไปแล้ว...” (การสนทนากลุ่มย่อย, 2565) เช่นเดียวกับการมีความคิดเชิงวิพากษ์ช่วยพัฒนาให้นิสิตมีมุมมองและทัศนคติต่อการสอนสังคมศึกษาที่เปลี่ยนไปจากเดิมดังความเห็นของนิสิตความว่า “...การไปสังเกตการสอนทำให้เรารู้ว่าการสอนวิชาสังคมศึกษายังไม่เปิดให้มีการวิพากษ์ มองไม่เห็นปัญหาเชิงโครงสร้าง ส่วนใหญ่มักสอนตามหนังสือ ยึดติด

กับความคิดเดิม ๆ ที่ถูกสอนมาว่าเป็นสิ่งที่ถูกต้อง ไม่ยอมรับความรู้ใหม่ๆ หรือรับฟังความเห็นที่แตกต่างออกไป...” (การสนทนากลุ่มย่อย, 2565) ทั้งนี้ทัศนคติดังกล่าวย่อมจะส่งผลต่อการก่อรูปเป็นความเป็นครูสังคมนักศึกษาในอนาคตที่มองเห็นนักเรียนเป็นองค์ประธานของความรู้มากยิ่งขึ้น ดังที่นิลิตท่านหนึ่งกล่าวว่า “...ในอนาคตเมื่อเป็นครูเราต้องสร้างความเข้าใจแก่เด็กโดยไม่ชี้หน้าแต่เป็นเพียงที่ปรึกษา เพราะสีไม่จำเป็นต้องเป็นสีขาวยกกับดำ เราอาจลองผสมสีแดงผสมเหลืองอาจจะได้สีส้มที่มีความเข้มแตกต่างกัน ทุกอย่างไม่ได้มีถูกกับผิด เราต้องชวนให้เด็กมองหลากหลายมุมมองเราอาจจะได้คำตอบที่คาดไม่ถึงก็ได้...” (การสัมภาษณ์, 2565)

อภิปรายผล

1. หลักสูตรเสริมสร้างสมรรถนะการเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งตามแนวคิดการศึกษาเชิงวิพากษ์สำหรับนิสิตวิชาชีพครู วิทยาลัยการศึกษามหาวิทยาลัยพะเยา พัฒนาขึ้นตามกระบวนการพัฒนาหลักสูตรหลังสมัยใหม่ ภายใต้แนวคิดที่เชื่อว่าหลักสูตรเกิดจากกระบวนการสร้างความหมายร่วมกันระหว่างผู้สอนและผู้เรียน โดยมีหัวใจสำคัญคือการสะท้อนคิดเชิงวิพากษ์ควบคู่กับการปฏิบัติ เป็นกระบวนการที่ให้ความสำคัญกับผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง และเป็นส่วนสำคัญในทุกกระบวนการของการพัฒนาหลักสูตร ขณะเดียวกันก็ตระหนักต่อความรู้ที่เชื่อมโยงสัมพันธ์กับบริบทสังคม วัฒนธรรม ฐานะทางเศรษฐกิจของผู้เรียนและชุมชน (Hunkins and Ornstein, 2016) ทว่าการพัฒนาหลักสูตรตามกระบวนการนี้ก็มีข้อจำกัดเนื่องจากมิได้มีการแบ่งแยกขั้นตอนการออกแบบหลักสูตรและการจัดการศึกษาไปปฏิบัติออกจากกัน

ที่ชัดเจน แต่ให้ความสำคัญต่อกระบวนการที่มีลักษณะเป็นองค์รวม มีปฏิสัมพันธ์และการบูรณาการระหว่างการสะท้อนคิดเชิงวิพากษ์ควบคู่กับการปฏิบัติ (Apple, 2004)

อย่างไรก็ตามการวิจัยครั้งนี้ได้ใช้แนวทางการพัฒนาหลักสูตรของนักวิชาการในกลุ่มกระบวนการทัศน์หลังสมัยใหม่ ได้แก่ แนวคิดการบูรณาการประเด็นเป็นฐานของ Dirkx and Prengel (1997) มีขั้นตอน คือ 1) คัดเลือกประเด็นหัวข้อ 2) กำหนดวัตถุประสงค์ 3) วางแผนกลยุทธ์และจัดการเรียนการสอน 4) ตรวจสอบและปรับรูปแบบการจัดการเรียนการสอนให้มีความหลากหลาย และ 5) การประเมินผล และการพัฒนาหลักสูตรแบบมีส่วนร่วมของ Taylor (2003) มีขั้นตอน คือ 1) การเตรียมความพร้อมในการพัฒนาหลักสูตร 2) การวิเคราะห์สถานการณ์และความต้องการ 3) การพัฒนารอบหรือโครงสร้างของหลักสูตร 4) การวางแผนและพัฒนารายละเอียดของหลักสูตร 5) การนำหลักสูตรไปใช้ในการจัดการเรียนการสอน และ 6) การพัฒนาและปรับปรุงระบบการประเมินผลแบบมีส่วนร่วม ทั้งนี้ในทุกๆ ขั้นตอนของการพัฒนาหลักสูตรเน้นการมีส่วนร่วมของนิสิตในการกำหนดประเด็นบนพื้นฐานความสนใจและประสบการณ์ของนิสิต อาทิ ทัศนคติทางเชื้อชาติและ ชาติพันธุ์ ความไม่เสมอภาคทางเพศและเพศสภาพ ความแตกต่างทางวัฒนธรรมของนักเรียน ภูมิปัญญาชุมชน เป็นต้น เช่นเดียวกับการกำหนดสมรรถนะความเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งของหลักสูตรนิสิตร่วมกันวิเคราะห์และกำหนดสมรรถนะย่อยของหลักสูตร และมีบทบาทในการกำหนดโครงสร้างของหลักสูตร การจัดการเรียนรู้ที่เน้นการมีส่วนร่วมของสมาชิกบนฐานคิดเชิงวิพากษ์ รวมถึงการประเมินผลที่

ให้ความสำคัญกับการปฏิบัติและการมีส่วนร่วมในการประเมินร่วมกันระหว่างผู้สอน ผู้เรียน และเพื่อนสมาชิก (การสนทนากลุ่มนิสิต, 2565) กระบวนการดังกล่าวทำให้หลักสูตรตอบสนองความต้องการ ประสบการณ์ และภูมิหลังทางวัฒนธรรมโดยตรงของนิสิตซึ่งส่งผลต่อการจัดการเรียนรู้และหลักสูตรที่มีประสิทธิภาพ สอดคล้องกับงานวิจัยของวสันต์ สรรพสุข และคณะ (2564) ซึ่งชี้ให้เห็นว่า หลักสูตรที่ตั้งอยู่บนฐานประสบการณ์ ภูมิหลังทางวัฒนธรรมของนักเรียนหรือเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตในชุมชนของพวกเขา จะช่วยให้เด็กสามารถเรียนรู้ แลกเปลี่ยนประสบการณ์ และสร้างสรรค์ประสบการณ์ใหม่ได้อย่างมีความหมายและมีประสิทธิภาพ

มากไปกว่านั้น หลักสูตรยังมีกระบวนการตรวจสอบคุณภาพของหลักสูตรโดยการสัมมนา กลุ่มผู้เชี่ยวชาญ ซึ่งส่วนใหญ่เข้าไปในทิศทางเดียวกันถึงความน่าสนใจของประเด็นหรือหัวข้อในการจัดกิจกรรมที่มีความเชื่อมโยงกับมิติทางสังคม วัฒนธรรมของนิสิต รวมถึงกระบวนการมีส่วนร่วมของนิสิตในทุกๆ ขั้นตอนของการพัฒนาหลักสูตร นอกจากนี้การออกแบบกิจกรรมยังมุ่งสร้างปฏิบัติการ การสนทนาถกเถียง และแลกเปลี่ยนความคิดเห็นบนพื้นฐานประสบการณ์ของนิสิตอันจะช่วยเสริมสร้างให้นิสิตมีความคิดเชิงวิพากษ์ แต่กระนั้นผู้เชี่ยวชาญยังมีความกังวลเกี่ยวกับการประเมินผลสรุบนะความเป็นพลเมืองเข้มแข็งที่เกิดขึ้นจากกิจกรรมตามหลักสูตร (การสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ, 2565) เช่นเดียวกับการทดลองใช้และการสนทนากลุ่มนิสิตที่ชี้ให้เห็นถึงความน่าสนใจของหลักสูตรที่จะเป็นส่วนสำคัญในการสร้างการเรียนรู้ร่วมกันผ่านการถกเถียง การปฏิบัติร่วมกัน รวมถึงเปิดมุมมองและประสบการณ์ใหม่ในการนิยามความเป็นพลเมือง แต่กระนั้นนิสิต

ก็มีความกังวลเกี่ยวกับเวลาในการทำกิจกรรมที่จำกัด การเรียนผ่านระบบออนไลน์ และการวัดและประเมินผลเช่นเดียวกับผู้เชี่ยวชาญ (การสนทนากลุ่มนิสิต, 2565) จากข้อกังวลต่างๆ ข้างต้น ผู้วิจัยจึงได้ดำเนินการปรับปรุงตามข้อเสนอโดยเฉพาะการปรับปรุงแนวทางการประเมินผลตามสภาพจริงให้มีความชัดเจนเพิ่มมากยิ่งขึ้น รวมถึงการเพิ่มบทบาทของนิสิตในการประเมินตนเองและประเมินเพื่อนสมาชิก เพื่อให้ได้หลักสูตรที่มีความสมบูรณ์และมีประสิทธิภาพ ดังข้อเสนอของ William Doll (2002 cite in Hunkins and Ornstein, 2016) กล่าวถึงลักษณะสำคัญของการพัฒนาหลักสูตรตามกระบวนการทัศน์หลังสมัยใหม่ 4 ประการ หรือ 4R ได้แก่

- 1) Richness เป็นระดับความลึกของหลักสูตรในแง่ที่เปิดกว้างให้สามารถตีความได้หลายระดับ การกำหนดเป้าหมายของหลักสูตรต้องเกิดขึ้นจากการต่อรองระหว่างผู้สอนและผู้เรียนในกระบวนการเรียนการสอน รวมถึงมีความยืดหยุ่นปรับได้ตามสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป
- 2) Recursion เน้นการคิดทบทวนหรือสะท้อนความคิดกับตนเองการสะท้อนคิดและการเสวนาตระหนักต่อปฏิสัมพันธ์กับคนอื่น สิ่งแวดล้อมและวัฒนธรรม ทำให้เห็นมุมมองที่หลากหลายจากการตีความและสะท้อนคิด
- 3) Relations เน้นปฏิสัมพันธ์ภายใต้ความเชื่อในศักยภาพตนเองที่เชื่อมโยงสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมอื่นที่แอบแฝงอยู่ การพัฒนาหลักสูตรจึงไม่ใช่เป็นระบบที่เป็นเส้นตรงและกำหนดผลลัพธ์ไว้ล่วงหน้าอย่างชัดเจน และ
- 4) Rigor ผู้เรียนต้องเรียนรู้อย่างรอบด้านในการตีความจากหลายมุมมองและรู้จักเชื่อมโยงการตีความอย่างถี่ถ้วน และก่อให้เกิดประชาคมการเรียนรู้ที่สมาชิกมีการทำท่ายและสนับสนุนซึ่งกันและกัน

2. ประสิทธิผลของหลักสูตรเสริมสร้างสมรรถนะการเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งตามแนวทางการศึกษาเชิงวิพากษ์สำหรับนิสิตวิชาชีพครู วิทยาลัยการศึกษา มหาวิทยาลัยพะเยา โดยหลักสูตรมีความมุ่งหมายที่จะให้ความรู้ ทักษะ เจตคติ และประสบการณ์ เพื่อเสริมสร้างสมรรถนะการเป็นพลเมืองที่เข้มแข็ง กระตุ้นหรือรื้อฟื้นการมีส่วนร่วมกับชุมชนบนพื้นฐานสิทธิเสรีภาพ และความรับผิดชอบต่อหน้าที่ เคารพในความแตกต่างหลากหลาย มีความคิดเชิงวิพากษ์ในการเปลี่ยนแปลงสังคม ทำลายต่อความไม่เสมอภาคทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมบนพื้นฐานของค่านิยมประชาธิปไตย (NUS & GuildHE, 2017; Soares and Lopes, 2020) ทั้งนี้เมื่อพิจารณาสมรรถนะย่อยตามหลักสูตรแล้วพบว่า สมรรถนะย่อยที่นิสิตพัฒนาเพิ่มขึ้นค่อนข้างได้แก่ การเคารพสิทธิเสรีภาพและความแตกต่าง และการมีส่วนร่วมอย่างเสมอภาคเท่าเทียม อาจเนื่องมาจากหลักสูตรพัฒนากิจกรรมขึ้นจากแนวคิดการศึกษาเชิงวิพากษ์ของ Freire (2011) ซึ่งให้คุณค่ากับการศึกษาในฐานะเป็นเครื่องมือปลดปล่อยผู้คนออกจากความชายขอบ หลุดพ้นจากวงจรของการกดขี่และปรับปรุงชีวิตของตนเองให้ดีขึ้นผ่านกระบวนการคิดเชิงวิพากษ์ที่ชี้ชวนให้สังเกต ครุ่นคิด และลงมือทำ และเมื่อมนุษย์มีอิสระต่อตนเองแล้วจึงจะสามารถสร้างพลังอำนาจให้กับตัวเองและปลดปล่อยตนเองจากการครอบงำได้ (Freire, 1970; เปาโล เฟอร์รี, 2560) ดังปรากฏตามกิจกรรมในหลักสูตรที่ให้ความสำคัญการเปิดพื้นที่ให้ผู้เรียนได้ทบทวนและท้าทายนิยามของความเป็นพลเมืองบนพื้นฐานประสบการณ์ร่วมกันของนิสิตเพื่อปลดปล่อย (Emancipatory) ให้นิสิตออกจากความเชื่อและอุดมการณ์เดิมที่ครอบงำความคิด ขณะเดียวกันก็เสริมสร้างพลังอำนาจ (Empowerment) ให้นิสิตสามารถแสดงออก

ถึงพลังของตนเองในการคิดวิเคราะห์สังเคราะห์สภาพสังคมเพื่อให้ได้มาซึ่งรากเหง้าแห่งปัญหา และพัฒนาทวิวิธีที่จะนำไปสู่การมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นของบุคคลและสังคมโดยรวมผ่านกระบวนการสอนและสร้างการเรียนรู้ (ชนิตา รักษ์พลเมือง, 2554; เปาโล เฟอร์รี, 2560) กระบวนในหลักสูตรดังกล่าวเป็นพื้นฐานสำคัญในการพัฒนาความคิดเชิงวิพากษ์ให้นิสิตและมีอิทธิพลโดยตรงต่อเสริมสร้างสมรรถนะความเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งของนิสิตสอดคล้องกับความคิดเห็นของผู้เชี่ยวชาญซึ่งไปในทิศทางเดียวกันว่า “...หลักสูตรมีจุดเด่นในการเสริมสร้างทักษะการวิพากษ์ให้แก่นิสิตที่ซึ่งจะมีประโยชน์ต่อการเป็นครูสังคมศึกษาที่มีสมรรถนะความเป็นพลเมืองที่เข้มแข็ง...” (การสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ, 2565)

ขณะเดียวกันเมื่อพิจารณาถึงความเปลี่ยนแปลงของสมรรถนะย่อยของหลักสูตรด้านการมุ่งสร้างความเป็นธรรมในสังคมแล้วจะพบว่าเป็นสมรรถนะที่ควรพัฒนา ดังผลของการวิเคราะห์ข้อมูลชี้ให้เห็นว่าในระหว่างการสานเสวนาและปฏิบัติการสร้างความเปลี่ยนแปลง นิสิตยังมองเห็นความเหลื่อมล้ำหรือความอยุติธรรมได้ค่อนข้างน้อยและจำกัดในระดับผิวเผิน มากกว่ามองเห็นปัญหาในเชิงโครงสร้าง โดยเฉพาะประเด็นเรื่องความหลากหลายทางวัฒนธรรม นิสิตส่วนใหญ่ยังมองไม่เห็นปัญหาความไม่เท่าเทียมระหว่างวัฒนธรรม ส่วนใหญ่มีมุมมองแนวเสรีนิยมที่เน้นคุณค่าด้านการท่องเที่ยวและการแสดงออกในรูปแบบ 3F Model ได้แก่ อาหาร เครื่องแต่งกาย และการแสดงทางวัฒนธรรม ฉะนั้นจึงจำเป็นต้องในการเร่งพัฒนาให้นิสิตมีความตระหนักต่อการมีส่วนร่วมและบทบาททางการเมืองของคนชายขอบ คนที่มาจากหลากหลายชนชั้น ชาติพันธุ์ และเพศ รวมถึงการวิพากษ์ต่อประเด็นความ

ไม่เสมอภาคเท่าเทียมในสังคม เป็นการสร้างการเรียนรู้ให้ผู้เรียนกลุ่มวัฒนธรรมรองได้ตั้งคำถามกับสถานะทางประวัติศาสตร์ สังคม เศรษฐกิจและความสัมพันธ์ทางการเมืองในชั้นเรียน ท้าทายต่อสถานะ อำนาจ และอุดมการณ์ในการผลิตซ้ำความคิดความเชื่อในสังคม (McLaren and Farahmandpur, 1999)

เช่นเดียวกับสมรรถนะย่อยด้านความรับผิดชอบต่อสังคมซึ่งมีความมุ่งหมายให้นิสิตรับผิดชอบต่อบทบาทหน้าที่ เคารพต่อกฎกติกาของส่วนรวม ชุมชน และสังคม ตระหนักต่อการมีส่วนร่วมในสังคม และอาสาที่จะทำงานช่วยเหลือกิจกรรมสาธารณะ แต่กระนั้นด้วยข้อจำกัดด้านการจัดการเรียนการสอนออนไลน์ภายใต้การแพร่ระบาดของเชื้อไวรัสโคโรนา (COVID-19) ทำให้นิสิตไม่สามารถทำกิจกรรมในภาคสนามเก็บข้อมูล หรือการสำรวจประเด็นในบริบทจริงได้ส่งผลให้สมรรถนะย่อยดังกล่าวต้องเร่งพัฒนาให้แก่ นิสิตสอดคล้องกับงานวิจัยของ รุ่งทิวา จันทน์วัฒนวงษ์ (2564) ซึ่งชี้ให้เห็นว่า การ

สร้างพลเมืองที่มีความรับผิดชอบต่อสังคมจำเป็นต้องจัดประสบการณ์ให้ผู้เรียนมีส่วนร่วมกับชุมชน การเรียนรู้ร่วมกันระหว่างผู้สอน ผู้เรียน และคนในชุมชนในสถานการณ์จริงที่เชื่อมโยงกับวิถีชีวิต

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการนำหลักสูตรไปใช้

การนำหลักสูตรไปใช้กับนิสิตกลุ่มอื่น ๆ ต้องคำนึงถึงความต้องการ ประสบการณ์ ภูมิหลังทางวัฒนธรรม บริบททางสังคมและเศรษฐกิจของ นิสิตนักศึกษากลุ่มนั้น ๆ ด้วย รวมถึงในการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ควรอยู่ภายใต้ปฏิสัมพันธ์ที่เสมอภาคเท่าเทียมระหว่างผู้สอนและผู้เรียน

2. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

ควรพัฒนาหลักสูตรเสริมสร้างสมรรถนะความเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งให้แก่ นิสิตวิชาชีพครูทุกสาขาวิชา ครูในระดับการศึกษาขั้นพื้นฐาน และอาจารย์ในสถาบันการผลิตครู

เอกสารอ้างอิง

- กระทรวงศึกษาธิการ. (2564). *Competency-based Education หลักสูตรฐานสมรรถนะ*. สืบค้น 10 ธันวาคม 2564, จาก <https://cbethailand.com/หลักสูตร-2/กรอบหลักสูตร/สมรรถนะหลัก-6-ประการ/สมรรถนะการเป็นพลเมือง/>.
- ชนิตา รักษ์พลเมือง. (2554). *กระบวนทัศน์พัฒนศึกษา*. กรุงเทพฯ: วิญญูชน.
- ชาย โพธิสิตา. (2559). *ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด.
- ประกาศกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง มาตรฐานการอุดมศึกษา พ.ศ. 2561. (2561, 17 สิงหาคม). *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 135 ตอนพิเศษ 199. 19-21.
- เปาโล เฟอร์รี. (2560). *การศึกษาของผู้ถูกกดขี่ ฉบับครบรอบ 50 ปี*. กรุงเทพฯ: สวนเงินมีมา.
- รุ่งทิวา จันทน์วัฒนวงษ์. (2564). การเสริมสร้างความเป็นพลเมืองใส่ใจสังคมด้วยหลักการทรงงานบูรณาการกับกระบวนการคิดเชิงออกแบบที่เน้นชุมชนเป็นฐาน สำหรับเยาวชนในศตวรรษที่ 21. *วารสารศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม*, 15(4), 262-280.

- วสันต์ สรรพสุข นางเยาว์ เนาวรัตน์ และวิภาวี ศิริลักษณ์. (2564). หลักสูตรท้องถิ่น “คนเชียงใหม่” กับการขยายพรมแดนความเป็นพลเมืองในพื้นที่ชายแดน. *วารสารสังคมศาสตร์วิชาการ*, 14(1), 49-69.
- Apple, M. (2004). *Ideology and curriculum*. New York: Routledge.
- Dirkx, J.M. & Prenger, S.M. (1997). *A guide for planning and implementing instruction for adults. A theme-based approach*. Jossey-Bass Higher and Adult Education Series. San Francisco: Jossey-Bass Inc.
- Freire, P. (1970). *Pedagogy of the oppressed*. New York: Continuum.
- Hunkins, F.P. & Ornstein, A.C. (2016). *Curriculum: Foundations, principles, and issues*. Essex: Pearson Education.
- McLaren, P. (1998). *Life in schools: introduction to critical pedagogy in the foundations of education* (3th ed.). New York: Longman.
- McLaren, P. & Farahmandpur, R. (1999). Critical multiculturalism and the globalization of capital: Some implications for a politics of resistance. *Journal of Curriculum Thorizing*, 15(4), 27-46.
- National Union of Students (NUS) and GuildHE. (2017). *Active citizenship: The role of higher education*. Retrieved December 16, 2021, from <https://guildhe.ac.uk/wp-content/uploads/2016/11/6710-Guild-HE-Active-Citizenship-Report-44pp.pdf>.
- Soares, F. & Lopes, A. (2020). *Active citizenship skills and active digital citizenship skills in teaching and learning in the digital age*. Retrieved December 16, 2021, from <https://repositorio-aberto.up.pt/bitstream/10216/133948/2/468661.pdf>.
- Taylor, P. (2003). *How to design a training course*. A&C Black.
- Westheimer, J. & Kahne, J. (2004). What kind of citizen? The politics of educating for democracy. *American Educational Research Journal*, 41(2), 237-269.
- Yarwood, R. (2014). *Citizenship*. London: Routledge.